

Kritika

könyv könyv könyv könyv könyv könyv könyv könyv könyv könyv könyv könyv

Gerold László

Nem az, csak arról

Szerbhorváth György: *Vajdasági lakoma. Az Új Symposion történetéről.*
Kalligram, Pozsony, 2005

Könyvében Szerbhorváth György a vajdasági magyar irodalom történetének mindmáig talán leginkább paradigmaticusnak mondható folyóiratával, az Új Symposionnal foglalkozik, de nem folyóirat-történeti monográfiát, hanem – ahogy az alcímben áll – „az Új Symposion történetéről” ír. S ez a körülmény sokkal fontosabb, mint gondolnánk. Arra utal ugyanis, hogy Szerbhorváth György nem az Új Symposion történetét írta meg, hanem (lényegében egy aspektusból!) a lap történetéről írt, mert (ezt nyilatkozta) szociológusi képzettsége alapján nem írhatta meg az esztétikai elemzést is magában foglaló laptörténetet, viszont éppen képzettsége okán foglalkozhatott a folyóirat társadalmi, politikai vonatkozásaival. Vagy ahogy egy interjúban nyilatkozta, erre azért vállalkozott, mert őt „a vajdasági magyarság nyilvánosságának története” érdekelte, illetve, hogy ez „hogyan alakult ki a szerbiai és a jugoszláv nyilvánosság vonatkozásában” (Magyar Szó, 2005. május 14., 15.). És ennek lehetőségét ismerte fel egy olyan folyóirat esetében, amely a maga idejében nemcsak hogy új színt, új hangot jelentett a vajdasági magyar szellemi/irodalmi életben, hanem szoros szálakkal kötődött a szerbiai/jugoszláv kulturális s részben politikai eseményekhez is.

Természetesen a vállalkozó joga, hogy kijelölje vizsgálódásának irányát, a munka olvasójának, kivált kritikusának pedig nemcsak joga, de kö-

telessége is, hogy megvizsgálja: szándékából a szerző mit valósított meg, munkájának mi a hozadéka, illetve, hogy mivel nem foglalkozott, mivel maradt adós?

Könyve előszavában Szerbhorváth György közli, a folyóirat történet-írójaként őt az érdekelte, sikerült-e átalakítani „a vajdasági magyar nyilvánosságot, hogy megváltozzon a közbeszéd minősége, új irodalmi szemléletmód alakuljon ki”, és hogy ez hatással volt-e a vajdasági magyarokra. S ez kétségtelenül figyelmet érdemlő szempont, lévén, hogy a közbeszéd a gondolkodás leképzése, következésképpen fontos és vonzó kiindulási pont megvizsgálni, miféle céljai lehettek egy új magyar irodalmi folyóiratnak a hatvanas években a Vajdaságban, de ugyanakkor mintha egy „művészeti-kritikai” melléklet és az ebből kinőtt folyóirat esetében, amilyen a(z Új)Symposion volt, a szerző túlértékelné ezt a szerepet, és szándékát követve éppen azzal foglalkozik legkevesebbet, ami a(z Új) Symposion elsődleges célkitűzése volt – „az új irodalmi szemléletmód” kialakításával.

Nem szakmám, s ilyképpen nem illetékességem megítélni, hogy a lap politikai, társadalmi tárgyú írásai milyen mértékben voltak/lehettek hatással a vajdasági magyar nyilvánosság formálására, de emlékeim s a szerkesztésben vállalt/kapott szerepem alapján úgy tudom, és a számokat újra átnézve, az írásokat olvasva, utólag is úgy látom, hogy a „monográfus” érdeklődését kielégítendő politikai/társadalmi nyilvánosságformálás sokkal inkább másod- vagy éppen harmadrendű törekvés volt csupán, az irodalmi, tágabb értelemben a művészeti szemlélet átalakításának óhatatlan velejárója.

S ha ez így igaz, akkor azonnal felmerül(het) a kérdés: vajon valóban alkalmas-e a(z Új)Symposion efféle széles körű vizsgálódásra vagy a nyilvánosság kérdését helyesebb *elsősorban* az irodalmi nyilvánosság és az ezt kifejező szemléletmód, közbeszéd területére szűkíteni? Jóllehet nem vonható kétségbe, hogy voltak szerkesztők, munkatársak (elsősorban talán éppen Bosnyák István, amint ez a könyvből is kiderül), akik a lapról író szerző által preferált vonatkozásokat tartották elsődlegesnek, akkor is, ha történetesen irodalmi, s nem társadalmi vagy politikai témával foglalkoztak, s hogy a folyóiratban több olyan tárgyú szöveg is olvasható, amelyek alapján Szerbhorváth György vizsgálódik. De a lap egészére, szerintem, s a megjelent szövegek tanúsága szerint is, mégsem a társadalmi/politikai irányultság, hanem az *irodalmi másság* megmutatása, bizonyítása s elfogadtatásának igénye, szándéka volt jellemző. (Nem mellékes talán felfigyelni arra sem, hogy tartalmat meghatározó kategóriaként a „társadalomtudomány”, illetve ennek egyszerűsített változata, a „társadalom”, csak a Danyi Magdolna szerkesztette második fázisban, a 108. számtól kerül a lap címe alá.) Kivált, ha figyelembe vesszük mind az értekező próza, mind pedig a

versek dominanciáját, helyét és szerepét, valamint azt, hogy a kritikák, az esszék és a vitacikkek mi ellen és minek az érdekében íródtak, illetve a versek a vajdasági gyakorlattal szemben milyen másfajta költészetideált képviseltek. Akkor derül(het) ki, mi is volt az Új Symposion igazi irányvétele.

Hogy a szerző szándéka elsősorban, mondhatnám, szinte kizárólag az általános, s ezen belül is a politikai közbeszéd változásának vizsgálata volt, az a kötet fejezetcímeiből is kiolvasható. Az első, összefoglaló fejezet A sajtó Jugoszláviában/Vajdaságban 1945 után címet kapta, ezen belül a következő alfejezetek találhatók: A jugoszláviai szocialista nyilvánosság kezdetei; A vajdasági magyarok nyilvánossága és irodalma – a Híd; „A legszabadabb ország a világon”. A negyedik nagyfejezet Forradalmi konszolidáció címet viseli, alfejezetei pedig: Taktika és (nem)etika; A fogyasztói szocializmus; A farmernadrágos konszolidáció; Testvérünk-e Joáb?; '68, az ötödik nagyfejezet címe: Jugómagyarok, s ebben többek között „A nem-hazába” és a Nemzetlenség című fejezetek olvashatók. Anélkül, hogy a tartalom minden címét és alcímét felsorolnám, szeretném jelezni, hogy minden tömbben található a könyv társadalmi/politikai jellegű súlypontját igazolandó alfejezet, szám szerint is ezekből van több. De említhetők akár azok a fejezetzáró sorok is, melyben a szerző jelzi, mivel kíván a következő részben, oldalakon foglalkozni. Ezekből tudjuk, őt az érdekelte, hogy „miképpen viszonyultak” az első nemzedék tagjai Magyarországhoz és a magyar nemzetiség témaköréhez, hogy „mit írtak-gondoltak a »valóságról«, a nemzetiségi/kisebbségi létről”, vagy hogy miért fordultak a harmadik „nemzedék” költői (Sziveri János és Csorba Béla) a „társadalmi kérdések, a publicisztika irányába”.

Amennyire természetes, hogy Szerbhorváth foglalkozik – mind a politikai helyzet, mind pedig a sajtó alapján – a jugoszláviai nyilvánosság kérdésével, s teszi ezt igen alaposan, körültekintően és szakszerűen, annyira meglepő, hogy nem foglalkozik ilyenformán a vajdasági magyar irodalmi nyilvánosság kérdésével (ehhez nem kell feltétlenül irodalmárnak lenni!), nevezetesen azzal, hogy miféle szemléletmód volt honos a vajdasági magyar irodalomban akkor, amikor az első Symposion-nemzedék fellépett, illetve hogy ahol erről ír, mivel végső soron egy irodalmi, művészeti, kritikai lapról van szó, ez mégiscsak megkerülhetetlen, ott a szocreált említi, amely annak ellenére, hogy még nem tűnt el az emlékezet süllyesztőjében, a hatvanas évek legelején már közel sem volt olyan tényező, amely kiválthatta volna azt a heves tiltakozást, amit a symposionisták tanúsítottak. Ezzel szemben viszont az irodalmi nyilvánosság fontos ismérve volt a provincializmus, mint ahogy ez B. Szabó György Rapszódia négy szólamra az emberről, a tárgyról, a művészetről és önmagunkról című, szinte a Symposion indulásával egy időben megjelent, de amint az *Éjszakák, hajna-*

lok (Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1990) című kötetben olvasható Félbe-
gyott írásokból látjuk, évek óta alakuló korszakos tanulmányából (Híd,
1962. 7. szám) is kiderül. Ennek ismeretében nem mondható, mint a könyv
szerzője teszi, hogy „nem mond sokat” az a tény, hogy a „vajdasági magyar
kultúréletben jelen volt a provincializmus, a parlagiasság, az áporodott
konzervativizmus”. A Symposion-mozgalom kezdeti éveiben, beleértve a
mellékletből lett folyóirat, az Új Symposion első néhány évét is, igenis az
irodalmi provincializmus elleni harc volt az irányadó, amint ezt elsősor-
ban a kritikák, esszék és glosszák, s amint közvetett formában a versek is
bizonyítják. De ezt vette figyelembe Podolszki József is a folyóirat kezde-
tét áttekintő Vidékiesség, jugoszlávság, európaiság - harc az autonóm iro-
dalomért című tanulmányában (Új Symposion, 1975. 117-118. szám), s er-
ről szól Sinkó Ervin előszava is a mellékletben megjelent válogatott írások-
kat tartalmazó *Kontrapunkt* (Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1964) című kö-
tetben, amikor „polemikus magatartásnak” nevezi a „Húsz- és huszonegy-
néhány éves fiatalok” irodalmi/szellemi lázadását.

Ismétlem, s nem győzöm elégszer ismételni, mert szerintem az irodal-
mi vidékiesség (tópartiság, templomtorony-perspektíva) elleni tiltakozás,
harc volt a közös program, az a platform, amely a Symposion és az Új
Symposion szerkesztőit és munkatársait egyesítette, s tette az egyéni kü-
lönbségek ellenére is virtuális közösséggé. És ahhoz, hogy a melléklettel s
a folyóirattal érdemben foglalkozzunk, ebből a másság-igényből kell kiin-
dulni. Mégpedig a közölt szövegek és az irodalmi/szellemi kontextus alap-
ján. (A másság s nem az annyira kárhóztatott jugoszlávság iránt megnyil-
vánuló igény fedezteti fel a symposionistákkal a tengert is!)

Nem véletlenül említtem a szövegeket és a kontextust, mert érzésem
szerint Szerbhorváth György mindkettőt a kelleténél kevésbé tiszteli. A
szövegek helyett inkább a későbbi interjúkból és emlékezésekből merít,
leggyakrabban a *Rózsaszín flastrom - Beszélgetés vajdasági írókkal* című
kiadványra (JATE Szláv Filológiai Tanszék, Szeged, 1995), illetve Szabó
Palócz Attilának a *Naplóban* megjelent Adalékok egy mozgalom történeté-
hez című sorozatára, illetve videointerjúira hivatkozik. A téma esetében
mindezek megkerülhetetlenek, de sokkal kevésbé fontosak, mint a primer
szövegek. Következésképpen (nem feledve a „memoáriródalom alapvető
kultúrtörténet”-i jelentőségét) vitatnám azt, hogy a „visszaemlékezések
[...] gyakorta beszédesebbek, mint a korabeli írások, illetve maguk a folyó-
iratszámok”. Lehet, hogy érdekesek, de szerintem az utólagos megnyilat-
kozások sohasem helyettesíthetik a folyóiratban közölt szövegeket. Egy fo-
lyóirat története elsődlegesen abból ismerhető meg, amit közölt, ami ben-
ne volt, s nem abból, ahogy a szerkesztők és a munkatársak későbbi, nem-
egyszer a múltat, önmagukat szépítő interjúkban visszaemlékeznek rá.

A másik lényeges probléma a korra jellemző kontextus. Nem vagyok bizonyos abban, hogy olyan mértékben a jelen felől kellene szemlélni a témát, a(z Új)Symposion „történetét”, ahogy ezt a könyv szerzője teszi. Természetes, nem mellőzhetjük mai ismereteinket és tudásunkat, s az is érthető, hogy érdekel bennünket, szerzőt és olvasókat egyaránt, hogy olyan kérdésekről, mint a jugoszlávság, a forradalmiság, a magyarság, a kisebbségi lét, hogyan gondolkodtak néhány évtizeddel ezelőtt azok, akik a lapot szerkesztették, írták. Sőt, az is érthető lehet, hogy a folyóirattal foglalkozó szociológus szerzőt ezek a kérdések inkább érdeklik, mint az irodalmi kritika szerepe vagy a versnyelv változásai (ahol ez utóbbira alkalom kínálkozik, mint például Tolnai Ottó Doreen 2 című verse esetében, ott is emberi s nem költői gesztust lát, pózt, s nem az anyaggal, a formával való küzdelmet!), de egy csöppet sem valószínű, hogy a mai aktualitással bíró kérdések esetében előnyben kellene részesíteni a jelent a múlttal szemben. Talán nem a mából, hanem az adott időszakból kellene kiindulnia akkor, amikor a jugoszlávsággal vagy a (kisebbségi) magyarsággal kapcsolatos kérdések iránt érdeklődik. Kétségtelen, hogy elkerülhetetlen a kettős perspektíva, nevezetesen, hogy nem „csupán önmagában véve” kell szemlélni a múltat, „hanem azon a prizmán át is, amit az utóbbi tizenpár év balkáni katasztrófái formáltak”, de a jelen nem lehet meghatározóbb a múltnál, amellyel foglalkozunk. A ma nevében nem lehet véleményt formálni anélkül, hogy ne próbálnánk behelyezkedni az egykori kontextusba. A könyv szerzője nincs jó véleménnyel arról az értelmiségvitáról, ami az Ifjúsági Tribün nyilvánossága előtt folyt, s amiről a társszervező Symposion tudósított. Mai nézőpontból teljes mértékben igaza is lehet, de ha úgy tekintünk erre az eseménysorra, mint első olyan vállalkozásra, amely alapján fel lehetett térképezni, miféle vélemények léteznek azok részéről, akik kultúránkban politikai tényezőkként figuráltak, s ők milyen értelmiségi szintet képviselnek, akkor talán nem is annyira céljatevésztett ötlet volt az a vita. (Ezzel összefüggésben: ahogy nem helyes elsősorban a jelen pozíciójáról ítélni, hasonlóképpen problematikus az egykori szerkesztők és munkatársak életének, tevékenységének későbbi alakulását szembesíteni sympós múltjukkal, annál is inkább, mivel a könyv függelékként tartalmazza a fontosabb szereplők életrajzi adatait, felesleges a főszövegben ezeket többször megismételni, kivált, ha ebben következetlenség tapasztalható, a szerző a számára kedvesebb szereplők – pl. Végel László – esetében eltekint életük későbbi vargabetűitől; de ez már szerkesztés kérdése is, amiről ugyancsak szükséges beszélni.) De a múlt kontextusa iránti érzéketlenség példaként említhetjük a szocreálra mint támadási pontra történő utalást. A sympósokat nem elégíthették ki „a *Téglák, barázdák* típusú mozgalmi antológiák”, olvashatjuk az 50. oldalon. Ez jól hangzik, csak hogy a

nevezett kötet 1947-ben jelent meg, s tíz-egynéhány év után már senki számára sem volt téma, annál is inkább, mert időközben (1957-ben) megalkult a Forum Kiadó, s a nevezett antológia után több mint száz vajdasági magyar könyv jelent meg (l. Csáky S. Piroska: *A jugoszláviai magyar könyv 1945–1970*. Forum Kk., 1973. 39–59. o.) – többek között *A vajdasági ég alatt* (Forum Kk., 1960) című antológia –, s ezek között voltak a fiatalok által vehemensen támadott kötetek is. Tessék megnézni annak a tíz évnél a könyvjegyzékét, s könnyen kideríthető, hogy miféle irodalommal szemben voltak komoly fenntartásaink! Ugyancsak a kontextus kérdéskörébe tartozik: nem áll, hogy a „kortárs magyar irodalom” a Symposium indulásakor „nem volt igazán hozzáférhető”, mert már néhány éve volt magyarországi könyvbehozatal. (Gimnazistaként 1957-től magam vásároltam sok könyvet Újvidéken a központban levő könyvesboltban.) Más: nyilván pontos az a Tomán Lászlótól vett információ, hogy 1954-ben főszerkesztői tiltakozás akadályozta meg *Az ember tragédiája* kiadását, de 1956-ban Madách műve 2000 példányban megjelent, ha az egyik fontos adat, akkor a másik is az. Több hasonló példa említhető annak bizonyítására, hogy a szerző az irodalmi kontextus tekintetében nem volt olyan alapos és körültekintő, mint a társadalmi, politikai körülmények feltérképezése esetében.

Kár, mert ez a fontos könyv csak nyert volna. Ahogy azzal is nyert volna a kötet, ha a szerző vagy kihagyja, vagy kifejti az olyan megállapításokat, mondatokat, amelyek előtt az olvasó tanácstalanul áll, mivel nem látja ezek tartalmi fedezetét. Mint például, hogy a *Kontrapunktban* „a színvonal egyenetlen és gyakran minden vonatkozásban igen alacsony” (62) volt. Lehet, csak a bizonyítás hiányzik. Hogy Bori a mellékletben „gyakran oly mértéktelenül” (67) sokat írt, hogy másnak nemigen jutott hely. Honnan tudja? Nem tudom eldönteni, vétek-e vagy erény, hogy a „Symposium a kezdeti időszakban semmi különöset nem csinált, ami ne lett volna már korábban a jugoszláviai folyóiratokban” (120)? Hogy kell értelmezni a következő két mondatot: „Harcuk [az első nemzedékről van szó] akkor volt egyedül igazi, amikor a vajdasági magyar struktúrákat, a provincializmust, a bezárkózást támadták. Az idő azóta igazolta, hogy majdhogynem mindent rosszul láttak, hiszen kiinduló axiómáik is hamisak voltak” (131). De ezek az idézetek és még több hasonló, nemcsak a szerző, hanem a szerkesztő (Mészáros Sándor) mulasztásai is. Akárcsak az olyan tévedések, mint hogy a Híd a háború előtt a „JKP lapjának volt tekinthető” (204), hiszen 1934-től két éven át a nem párttag alapító Lévy Andre szerkesztette; hogy 1963-tól, amikor Pap József vette át a Hídat, „már publikál itt Domonkos, Koncz, Fehér Kálmán, Tolnai, Bányai” (38), lévén, hogy az említettek, Domonkost kivéve, már 1958-tól publikáltak a Hídban; hogy Veszteg Ferencet nem kellett 1984-ben új emberként „beemelni”, mivel már a

35. számban (1968-ban) Vetróként, illetve valódi nevén Kis Jovák Ferenc-ként a 43. számban (1968-ban) s később is közölt verseket. Egy kis utánjárással ezek s a hasonló hibák könnyen kiküszöbölhetők lettek volna, akár csak halmozódó nyelvi és stílári slamposság (szóismétlések, egyes-többs egyeztetése). Az sem bizonyos, hogy ilyen munkában helye van az olyan kifejezéseknek, mint a „trendi”, „előszeretettel rugdosták meg”, hogy „politikusi képességeitől esik hanyatt” (Krlježa Titóétól), „semmi lacafacázás”, „az öregek nyavalygása ellenére”, „megkapja a magáét”, „Bosnyák fogta a kalapját”, „mielőtt teljesen ráhúznánk a vizes lepedőt” stb. Nem vagyok meggyőződve arról sem, hogy a pletyka szintű anekdotázásnak, ki vett fel előleget, s a kézírata nem jelent meg, vagy hogy ki mit mondott a kocsmában, itt helye lenne. Jó ellenben, hogy fordítják a délszláv címeket, de miért nem mindegyiket. Az sem valószínű, hogy a lábjegyzetelés formája a legmegfelelőbb, s az is elgondolkodtató, hogy egy ennyi névvel operáló kötetben miért nincs névmutató. Nem vagyok meggyőződve arról sem, hogy nem kellett volna az életrajzi függelékhez hasonlóan a leglényegesebb adatok fényében bemutatni a Symposiont és az Új Symposiont, annál is inkább, mert az olvasók, főleg a magyarországiak, a legalapvetőbb ismereteknek sincsenek birtokában, s akkor talán az is kiderült volna, hogy volt Symposion Füzetek s volt Symposion Könyvek, s milyen mellékletek jelentek meg a folyóiratban, mert minderről a könyvben szó nem esik.

Végezetül: a szerzővel ellentétben, aki – ha jól látom – nem válaszolja meg az általa feltett kérdést (sikerült-e átalakítani a vajdasági magyar nyilvánosságot, megváltoztatni a közbeszéd minőségét, kialakítani új irodalmi szemléletmódot), megpróbálom ezt (nem helyette, hanem a magam nevében) megtenni. A Symposion és az Új Symposion nem változtatta meg sem a nyilvánosságot, sem a közbeszédet. Mondhatnánk a könyv sugallata szerint, hogy mai szemmel társadalmi/politikai vonatkozásban a symposionisták megalkuvók, túlságosan rendszertisztelők voltak, hogy hittek a jugoszláv eszmében, nem ismerték fel a Tito-kultuszt (könnyű később okosnak lenni!), bár nem biztos, hogy a jugoszlávság akkor is azt jelentette, mint napjainkban, s nem elsősorban szellemi közösséget jelentett, amely épp a vidékiességgel szemben volt fontos. Talán az is megállapítható, hogy nem néztünk úgy szembe a kisebbségi lét kérdésével, ahogy ez ma szükséges és lehetséges, de talán nem kellene elfeledkezni arról sem, hogy azok, akik a vidékiességgel szemben igényességet, ne mondjam, európaibb kultúrát akartak meghonosítani, azok mégiscsak a kisebbség érdekében ténykedtek és ténykednek. S még valamiről szólni kell, ami nem derül ki ebből a maga nemében fontos könyvről, hogy az irodalomról való gondolkodásunk, szemléletünk megváltoztatásában, az irodalmi (prózaí, poétikai, kritikai) diskurzus korszerűvé tételében jelentős szerepet vállalt és töl-

tött be a Symposium és az Új Symposium, s ebben nincs törés a lap majd negyedszázados történetében, bárki jegyezte is főszerkesztőként a folyóiratot. Tévedés lenne nem látni, hogy a kezdeti évek nemegyszer suta eszközökkel történő irodalmi lázadása (ne mondjam: forradalma!) hogyan járult hozzá a korszerű vajdasági magyar irodalom kialakulásához.

De hogy ez nem csak egy irodalmár víziója, azt talán egy másik, a folyóirat esztétikai/irodalmi elemzését is felvállaló Symposium-monográfia fogja igazolni vagy cáfolni, amihez Szerbhorváth György könyve (a témával kapcsolatban az utóbbi időben megjelent kiadványokkal együtt) nélkülözhetetlen, bizonyító és vitát indukáló adalékul szolgálhat.

Bence Erika

Szövegvilágok összefüggésében

Bozsik Péter: *Az attentátor*. Matuska Szilveszter regénye (képtelen krónika).
Kalligram, Pozsony, 2005

Az attentátorhoz írt bevezetőjében Bozsik a krónikát a történelmi regény egyik lehetséges változataként értelmezi. A két műfajnév szinonimaként fordul elő a szövegben, amelynek kulcsmondatát a következőben ismerhetjük fel: „*Mintha mindazt az időt olvasnám, ami eltelt a megírásuk óta.*” Az idézett mondat ugyanis a regény nyelvét identifikálja: egyrészt történelmi jellegére mutat (hiszen mi más a *történelmi regény*, ha nem az *idő olvasása*; az idő jelentéstani kiterjedéseinek [múlt, jelen, jövő] *olvasati* egyidejűsítése), másrészt a történelemről alkotott tudás *textuális természetére* világít rá.

A történelmi műltről szóló beszéd e változata, amely nem elsősorban a világszerűség nyomaira (pl. hiteles dokumentumokra, történelmi kútfőkre), hanem szövegtapasztalatokra (pl. a legenda, az anekdota és a pletyka alakzataira, vagy – ez esetben – a *biatorbágyi rém* fiktív önéletrajzára és naplójára) építkezik, azokhoz a regényalkotói törekvésekhez kapcsolja Bozsik művét, amelyek – a „szétszedés” írói eljárásaival (mint Esterházy Péter *Harmonia caelestise*) ellentétben – a felfedezett, befogadott/elolvasott történelmi (szöveg)mozaik újjáalkotására irányulnak (mint a Márton, vagy Darvasi-regények, Háy János *Dzsigerdilenje*, vagy Láng Zsolt

Bestiárium Transylvaniae című regénye). A jelölt kötődéseket Bozsik regényírásában több vonás is igazolja, így a konstruált hitelesség („miféle valóság az, amelyet egy fél vodka ködbe szítal?”), az áldokumentum-teremtés, a fiktív hagyaték létrehozásának módszere, illetve a jelölt/jelöletlen vendégszöveg, az álidézet és -hivatkozás, vagy a hiteles történelmi forrás átírása/átrendezése („*magam vagyok krónikám egyetlen forrása*”). A történelmi regény tehát *nem valós tényeknek való megfeleltetés* (miközben e megfelelések verifikációját háttérszövegek, illetve gondosan feldolgozott filológiai tényanyag jelentené), hanem *a múlt egy adott korszakának jelentésadás* céljából történő *esztétikai érvényű megjelenítése* (XIX. századi szóhasználatból élve: „utánképzése”), *jelentésképzés, beszédmód, horizont*.

Bozsik regényében a biatorbágyi merénylet mint történelmileg hiteles esemény, illetve a merénylet, Matuska Szilveszter személyisége jelenti/alkotja azt a tematikai gócpontot, amelynek esztétikai igényű megjelenítése az adott történelmi korszak jelentéseire vet(hetne) fényt, s amely jelentésképzésben a merénylet horizontja érvényesül(ne). Felmerül a kérdés: a biatorbágyi merénylet mint a történelmi (fél)múlt eseménye (illetve következményei) meghatározó jelentőségű-e a nagytörténelem alakulásfolyamatában, azaz sorsfordító történésként identifikálódik-e az emberek életében? Regényszerűsítése új, más fényben láttatja-e a kor mozgatórugóit, s a *biatorbágyi rém* kiemelt sorsában tükröződik-e az utánképzett (ha utánképzett!) korszak emberének sorsa? Atipikus életútjára, devianciájára feleletet adnak-e a két világháború közötti magyar társadalom megképzett (ha megképzett!) jelenségei? Végül az elbeszélő újraírta/alkotta tényanyag megvilágításában, illetve a szövegösszefüggések hálózatában kialakul-e bennünk egy, az eddigiekhez képest újszerű kép, vagy másféle jelentés a történelemről/történelmünkről? Ezek lennének többek között a történelmi regény lényegjegyei. Azonban a fentiekben vázolt kérdésekre, mint a bevezetőben az elbizonytalanítás szándékával („Szándékom az volt, hogy azt az olvasómat mindenképp elbizonytalanítsam, akinek – úgymond – biztos tudása van a »Matuska-ügy«-ről. [...] Hogy a kezdetektől torzított valóságokból milyen önálló képet alkot magáról a merényletről és a »biatorbágyi rém« személyéről, az már nem az én dolgom.”) megszólított befogadó, csak nemleges választ adhatok. A Bozsik-regényben nem teljesednek ki a történelmi fikció jelentései, inkább a *bűnügyi krónika* karakterisztikái szerint rendeződik el a történet.

Bevezetőjében az író legfőbb szövegteremtő módszerének (formaszervező elvének) a *mágikus dokumentarizmust* nevezi meg: „Engem mindig elbűvölt egy régi levél vagy újságcikk. Hogy a naplókról, memoárokról ne is beszéljek! Mint egy Bűvös Kocka. Sorsok és világok állnak mögöttük, amelyek mindig kíváncsivá tettek.” „*Matuska Szilveszter regénye*”, a bia-

torbágyi merényletről szóló krónika kilenc, a bűntény társadalomtörténeti, illetve közösségi aspektusait/történezeit, a büntett konkrétumait, a nyomozás lefolyását, a kihallgatásokat, a tárgyalások menetét, az ítélkezés folyamatát megvilágító fejezetből áll, amelyeknek – feltehetően egyszerre valós és fikatív – dokumentatív jellegét a merénylő *önmegszólító naplójából* és *álmleírásaiból* közölt részletek árnyalják. Az elbeszélő közvetítőként (az irodalmi hagyaték gondozójaként, közreadójaként) történő felléptetésével, illetve a különböző műfajú – a rejtélyt inkább dúsító mintsem feloldó – „talált” szövegek jelentéseinek vegyítésével *Az attentátor* akár XIX. századi liriko-epikai hagyományokhoz is kapcsolható, ugyanakkor a világról szóló irodalmi (a szerző eredeti szándéka szerint: történetírói) beszédmódoknak a bozsiki regényírásban produktív és folytatólagos (ez a narratíva érvényesül *Csantavéri Orlandó* című 2002-es regényében is) változatát képviseli.

A biatorbágyi merény körülményeinek és a merénylő személyiségének mibenléte, illetve milyensége az együtt ható szövegvilágok összefüggéséből bontakozik/bontakozhat ki előttünk. Befogadói konzekvenciáink azonban folyamatosan a feltételeesség jegyében szerveződnek, ami a regény hiányosságaiból fakad. A szövegegész primer szintjét a kilencrészes (ál)dokumentum-anyag képezi, amely a krónikaírás korrajzot, környezetet bemutató, társadalomtörténeti mozgatórugókat feltáró funkcióit hordozza. Ezekből egy radikalizálódó, ellenséges erőket szembefordító, háborúba ájult világ képe bontakozik ki előttünk, ahol az ultranacionalista törekvések és a „vallásos világkommunista” elképzelések hatnak egymás mellett, egymás ellenében, alkalmas teret és közhangulatot teremtve olyan extrém egyéniségek, illetve tevékenységük megnyilatkozásához is, mint amilyen a *biatorbágyi rémként* elhíresült Matuska volt. Ezek a szövegrészek legtöbbször azonban nem szervesül olyan mértékben és módon a regényvilág egészével, hogy új jelentést közvetítene a befogadó felé. Az egyes fejezetek szinte mindenféle kapcsolat nélkül „lógnak ki” a regénykompozíció egészéből, egyszerű „leckefelmondás” (pl. az adott korszak kormányzási rendjéről) benyomását keltik, amire nem képes ráhangolódni a más típusú szöveganyag (pl. Matuska víziói, naplószerű magánbeszéde). A bevezetőben az elbizonytalanítás szándékával megszólított befogadó ezért meglehetősen nagy hiányérzetet konstatál. Nem azért, mert a történetalkotó elbeszélő nem oldja meg a Matuska-rejtélyt, hiszen ez demonstratív nem volt szándékában, s az olvasói elvárások között sem szerepelt, de mert az elbizonytalanítás aktusa sem sikeres. A szövegvilágok összefüggése nem teremt meg ezt: az újdonság, a más megvilágítás, a többletjelentés bonyolultságát. Nem tudtunk meg mást Biatorbágyról, mint amit eddig közvetített felénk a sokféle forrásanyagból összeállt Matuska-legenda, s a merénylő személyiségéről alkotott előfeltevéseink sem módosultak nagy mértékben. A

közvetítő elbeszélő által feltárt jelentések csak megerősítik eddigi elgondolásunkat, miszerint Matuska Szilveszter kettős énnel (gondos családapa és perverz nőcsábász) rendelkező személyiség volt, exhibitionsita és paranoias. Lángész és örült. „Okosbolond”, miként a regény közölte egyik (három van belőle!) orvosszakértői vélemény állítja róla. Eltűnésének folklorisztikus hatása (a biatorbágyi rém „eltűnik a legendában”) is változatlan marad Bozsik regényében, legfeljebb csak a mű végéhez toldott Tomán-levél pendíti meg azt a lehetőséget, miszerint Matuska nem a második világháborúban veszett el, hanem a jugoszláv államvédelmi hatóság börtönében végezte. A rejtély tehát csak fokozódik, ami nem baj. Szövevényei bonyolult szövegvilág-rendet alkotnak, amelyre azonban – amellet, hogy helyenként unalmassá (pl. teljesen sikertelen Matuska üldöztetettségi látomásainak, üldözési mániájának érzékeltetése) a szövegtípusok és elbeszélői szempontok mechanikus váltásával pedig sablonossá válik – nem vetül a magyar attentátok történetében legnagyobbak/leghírhedtebbnek tekinthető biatorbágyi merényletet és a merényletet más megvilágításba állító fény. Pedig bevezetőjében ezt ígéri az elbeszélő.

Novák Anikó

„Arcok adása és megvonása”

Györe Balázs: *Halottak apja*. Kalligram, Pozsony, 2003

A *Halottak apja* Györe Balázs kilencedik könyve, és ez a szám fontos funkciót tölt be benne, mivel a kilencedik fejezet a tetőpont, ebben realizálódik egyszerre a két ellentétes folyamat, „az arcok adása és megvonása”. A szöveg hasonlóságot mutat a korábbi Györe-prózákkal. Olyan mozzanatokra kell itt gondolni, mint a fragmentáltság, a gyakori idézés, a nyelvi puritanizmus, valamint a valóság és fikció elválasztásának problematikája. A *Halottak apja* önéletrajzi ihletésű regény, amely az apakép felépítését és lerombolását teszi regényesen olvashatóvá. Paul de Man szavait idézve: „Témánk arcok adása és megvonása körül forog, az arc {face} és az arcrongálás {deface} körül, az alak(zat) {figure}, az alaköltés {figuration} és az alakvesztés {disfiguration} körül”.¹

¹ Paul de Man: Az önéletrajz mint arcrongálás. = *Pompeji*, 1997/2-3., 101.

A mű változások, szerepcserék, fejenállások körül forog. Az apa, Györe Pál alakjától nem idegen a változás, életének visszatérő motívuma, már gyermekkorában felfordult vele a világ, és hiába állította vissza az eredeti állapotot, a világ újra „tótágast állt”, és ő már nem tudta ezt megváltoztatni. Testi változásait felsorolások teszik szemléletessé. Az apa leépülését egy bicska állapotának leromlásával állítja párhuzamba az én-elbeszélő. A bicska motívuma végigvonul a regényen. Az én-elbeszélő pörgeti, de tudja, hogy ez veszélyes. Megemlíti az események szempontjából fontos tulajdonságát, hogy vágni lehet vele, és végül megvágja az ujját. „Nem találok ki: valóban belevágtam” (116. o.) – nyomatékosítja a mozzanatot. A bicska olyan, mint az apa. Foglalkozik vele, megsérül miatta, úgy dönt, nem folytatja a munkáját, de az elvégzetlen feladat nem hagyja nyugton, újra előveszi a naplókat, és tovább kutat. A zsebkés „története” szimbolizálja az én-elbeszélő hányattatásait. Az apa neve, a Pál is a változás lehetőségére utal. Az elbeszélő fel is teszi a kérdést, hogy „Lesz-e vajon pálfordulás, Györe Pál?” A pálfordulást az apa névnapja hozza meg, amikor a fiú és feleség már el tudja fogadni, hogy az apa nincs többé, és elkezdődik a kutatás a múlt után.

A halál Györe Balázs megfogalmazásában nagyon közel kerül az élethez, a születéshez: „Kis cédulát kellett apám lábára és csuklójára erősíteni, a legfontosabb adatokkal, nehogy összetévesszék egy másik holttesttel. Amikor megszületünk, akkor kerül a csuklónkra felirat, nehogy összetévessenek minket egy másik csecsemővel. Ebben hasonlít egymásra a megérkezés és az eltávozás” (23. o.). „A halál – Emmanuel Lévinas szavaival – szétesés [décomposition], válasz-nélküliség [sans-réponse]. (...) Aki meghal: arc, álarccá válik.”² A halott elveszíti a beszéd képességét, már csak róla lehet beszélni, az emlékére lehet tenni valamit. Jacques Derrida Paul de Man halála kapcsán elmélkedik arról, hogy mit is jelent az, hogy emlékére, emlékének. Szerinte, ha egy barátunk meghal, attól kezdve „bennünk él, és emlékezetének ezt vagy azt a részét az ő emlékére éljük meg”.³ A Paul de Man-i arcrongálás az emlékezés velejárója. „A halál egy nyelvi szorongatottság áthelyeződött neve, a mulandóságot helyrehozni igyekvő önéletrajz (a hang és a név prosopopeiája) pedig éppannyira megfoszt és alaktalaná tesz, mint amennyire helyreállít. Az önéletrajz elleplezi, hogy a szellemi arculat megrongálódását okozza”⁴ – írja Paul de Man. A halott-ról való mindenféle emlékezés, írás deformációt okoz. Ezt ragadja meg Schein Gábor is *Lázár!* című regényében. Az elbeszélő hosszasan idéz a

² Emmanuel Lévinas: Mit tudunk a halálról? = *Pannonhalmi Szemle*, 1997/V/3., 30.

³ Jacques Derrida: Mnémoszüné. = *Pompeji*, 1997/2-3., 161.

⁴ Paul de Man: I. m. 105-106.

nagyapa *A klisékészítés technikája* című nyomdászati szakkönyvéből, amely a fényképek retusálásáról szól, ám vonatkoztatható az apa-fiú kapcsolatra is, és teljes mértékben értelmezhető a halottra való emlékezés, az arcrongálás elméleteként.

Györe Pál halála egy másfajta deformációt is hordoz. Az V. fejezetben előkerülnek az apa naplói, amelyek felülírnak minden addigi állítást, és inentől a tagadás dominál, amely a IX. fejezetben éri el a csúcspontját, ahol az elbeszélő minden addigi, az apáról tett kijelentését visszavonja, cáfolja. Hasonló visszavonási poétika kapcsolja össze Esterházy Péter *Harmonia Caelestis* és *Javított kiadását*. Esterházy esetében az ügynökakták az első regény megírása után kerültek elő, és ezek felhasználásával született meg a *Javított kiadás*. Ezzel szemben Györe Pál naplói a regény írása során bukkannak fel. Így az elbeszélő ugyanabban a műben épít és rombol.

A naplók *beszéde* feloldja az apa korábbi némaságát, amely egyrészt beszédhibájából is eredt, és megindul a síron túli diskurzus apa és fia között. Az én-elbeszélő kérdez, a naplórészletek felelnek, bár olykor a fiú is megkísérli a válaszadást. A kérdező magatartás a tépelődő, önmarcangoló ember megnyilatkozása. „Lassanként minden kérdést fölteszek. A kérdés a legbiztosabb. Mindig van. A válasz a legbizonytalanabb. Alig van. A válaszok előbb-utóbb összeomlanak. Újabb válaszok lépnek a helyükre. A kérdések (nem viccesen mondom) sohasem kérdőjelezhetők meg” (144. o.). A bizonytalan ember csak a kérdésekbe kapaszkodhat. Hiába talált választ egyes kérdésekre az elbeszélő, a naplók fényében ezek megsemmisültek. Csak a kérdőjelek maradtak továbbra is biztosak, erősek, megkérdőjelezhetetlenek. A visszatérő kérdések adják a mű alapproblémáit, mit vár az apa az elbeszélőtől, hogyan ismerheti meg az apát, és mi a célja az apáról való írással. Habár az elbeszélő gyakran szegezi kérdéseit az apának, mégis inkább úgy tűnik, saját magát faggatja.

Az elbeszélő nem próbálja kitölteni az apa életének üres lapjait, ezzel éppen írói lehetőségeit tagadja meg. Nem vállalja a fikció terhét. Könnyörtelenül ragaszkodik a tényekhez, mert úgy véli, ezek „minden kétséget kizáróan igazak”. Az apa alakja különféle dokumentumok segítségével bontakozik ki előttünk. Gondolatait egy 1947-es zsebnaptárból, Cserey Farkasról írt disszertációjából, Bartók egyik művének elemzéséből és legfőképpen naplóiból ismerhetjük meg. Ezek az ismeretek nem egyeznek teljesen az elbeszélő emlékeivel, hatásukra változik meg az elbeszélőben az apáról kialakított kép. Bár a napló intim műfaj, az apa mégis a fiának ajánlotta naplóját, hogy az többet tudhasson meg róla. És bár a napló műfaját az őszinteség kódja működteti, Györe Pál ezt érvényteleníti, ő maga így ír erről: „Egyébként bánt, hogy sokszor nem vagyok őszinte még ezekben a feljegyzésekben sem” (99. o.). Ez a mozzanat az apa zárkózottságáról tesz ta-

núbizonyágot, amely a regény során többször kimondott idegenségét eredményezte. Annak ellenére, hogy az idegenség élménye bántja az apát, mégsem tesz ellene semmit. Egész életét idegenként éli le. Vele szemben az elbeszélő mindig az igazságra, a pontosságra törekszik.

A regényt egyszerre feszítik szét és tartják össze az ellentétek, amelyek különösen alkalmasak az idegenség kifejezésére. Az én-elbeszélő önmagát állítja szembe az apával, és majdnem minden összehasonlításból különbségek adódnak. „Idegenek voltunk és maradtunk egymás számára, mindvégig” (11. o.) – mondja ki a fiú, már a regény elején, majd a későbbiekben is többször megfogalmazódó idegenség a mű egyik központi motívumává válik. Az apa öltönye kapcsán is a köztük lévő idegenség fogalmazódik meg. A méretük azonossága nem jelenti azt, hogy egyformák voltak. Az apa golyóstollal, a fiú ceruzával írt; az apa szerette a fényt, a fiú nem; az apa imádkozott, a fiú nem; az apa szeretett fejen állni, a fiú nem stb. A legfőbb különbség viszont az, hogy az apa meghalt, a fiú él.

Az apa idegensége elzárkózásából fakadt. „Zárt világban élt, de nyitottan” (45. o.). Nem hagyta el a szobáját, de érdekelték az újdonságok, mindig megvetette valakivel az új könyveket, melyek segítségével az egész világ kitarult előtte. Az én-elbeszélő megkérdőjelezi ezt a nyitottságot, és térbelivé degradálja, hogy újra átértelmezhesse, és apja emberi kapcsolataira alkalmazhassa. Az ajtókat és ablakokat ugyanúgy bezárta, mint saját életét, nem olvashattak bele, csak halála után. A zártan, de nyitottan paradoxona csak térbelileg fogadható el, a zárt szobából csak a könyvek révén nyitott a világra, nyitottsága csak szellemi volt. Ezt támasztja alá a III. fejezet végén szereplő kifordított közmondás is: „Néma apának fia nem értheti szavát” (51. o.). A némaság a teljes bezárkózást jelenti. Az apa hallgatása eleve kizárja, hogy a fia megértse őt, egész életük ennek jegyében telt. Ezt a némaságot törik meg a naplók, kinyílnak az ajtók és ablakok, az apából már lehet úgy olvasni, mint egy könyvből.

Az a mozzanat, amikor az elbeszélő megelevenítő mozzanatokat kapcsol az elhunytéhoz, és ezzel megszólíthatóvá teszi, elég bizarrul hat. A halottas autóban ismerkednek a halottak, míg összeütődnek a vasszörnyetek. Később az apa hamvait egy urnában az elbeszélő viszi a temetőbe, de olykor többes számot használ („leszálltunk”), majd kijavítja magát: „Hülye többes szám. Vittelek” (90. o.). A halál élménye még annyira friss, hogy nehéz eldönteni, hogyan kell beszélni a halotról, jelen vagy múlt időben. A fiú is határozatlan e tekintetben: „Apám és én egyforma magasak voltunk (vagyunk? Melyik a helyes?)” (11. o.).

További dokumentumok is előkerülnek, az apa irattárcája, nyugdíjas bérlete és katonai igazolványa. Az elbeszélő könyörtelen pontossággal írja le a fényképek méretét, tudja, mert lemérte. Közli az iratok adatait, az irat-

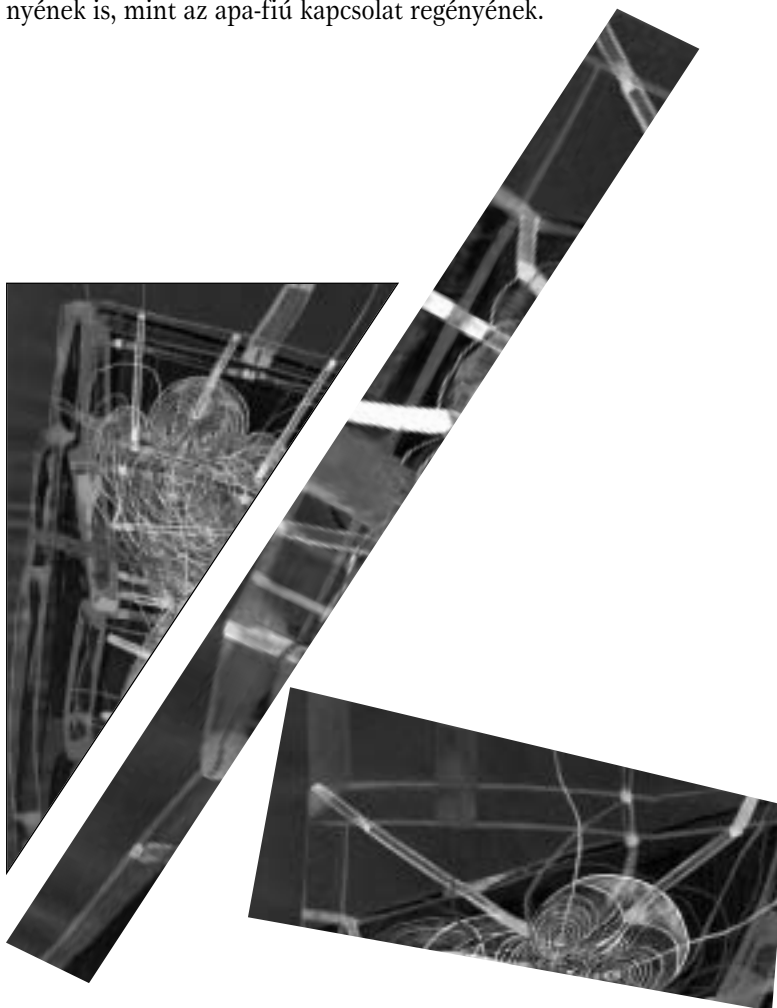
tárca tartalmát. Összehasonlítja az apa képeit, valamint az irattárcában saját képeire is rátalál. Az egyik 1965-ből, a másik 1969-ből való. Itt merül fel a prousti probléma, az Én-ek megsokszorozódása. Az elbeszélő hiányolja a többi fiút az apa irattárcájából, felmerül benne a kétely, hogy az apa csak ezt a két fiút szerette. Szintén *Az eltűnt idő nyomában*-ra emlékeztetnek az elbeszélő sétái a kavicslépcsőn. Ahogyan Marcel megteszi ugyanazt a sétát a Vivonne partján kisgyermekként majd kezdő íróként, ugyanúgy örökíti meg a *Halottak apjában* a fiú is a Kavics lépcsőn különböző életkorokban; valamint a jelenkori és korábbi Énjei közötti meghatározó különbségeket. A mű befejezése: „Meghallottam az időt” (149. o.) is *Az eltűnt idő nyomában* című regényciklus bevezetésére, az idő megtalálására rímel.

A tárgyak mellett fontos szerepet játszik a belőlük fakadó emlékezés, amit az apa az egyik naplórészletben a következőképpen definiál: „Ha az ember előtt (persze itt a földön) jóformán semmi sem adódik már, akkor a jelenből visszamegy a múltba – a jövőért. Az emlékezés ez a mozgás: illuzórikusan előre” (110. o.). Az elbeszélő is a múltat kutatja, hogy továbbléphessen. Meg akarja ismerni az apát, hogy nyugodni hagyhassa. Két idő-sík különül el, az emlékezés és az emlékeké. Az emlékezés tere a Balaton partja, ahol az elbeszélő küzd az apával, próbálja megírni a művét, amely reméli, hogy választ ad a kérdéseire. A könyv titkos tanúja a Balaton, cin-kostársként jelenik meg, hiszen egyedül „ő” ismeri az írás folyamatát, „ő” tudja csak, hogyan készült a nagy monológ egy halott apáról. Az emlékezés tere legnagyobbbrészt a Balaton, ám az apa élete nem ott játszódott. Az elbeszélő ki is hangsúlyozza ezt, ezzel elhatárolja egymástól az emlékezés és az emlékek terét.

Az utolsó fejezetben erőteljesen az apát szólítja Edward Stachurával. Önmagát halottak otthonának nevezi. Két balatoni fényképet vizsgál, nem tudja, mikor készültek, csak a Balaton földrajzi lokalitása biztos rajtuk. Az egyik az apa fejen áll, a másikon bakugrás közben látható. Az elbeszélő végül megtalálja, milyen feladatot szánt neki az apa, hogy töltsen be a benne keletkezett úrt, jelentse semmisége valamiségét. Az apa mint gondolkodási keret, mint üres hely jelenik meg. A fiú vállalja a feladatot. Az apához szól fennkölt hangnemben, ismét Edward Stachurával, majd hozzáteszi: „Hát ne legyél üres, apám! Töltögetem a benned keletkezett úrt. Jelentem semmiséged valamiségét. »Nem ismer téged senki. Nem. De én dalolok«” (148. o.).

A cél, emléket állítani az apának, sikerült. Az elbeszélő mégis tovább kérdez: Fölösleges volt írnia? Ám a kérdések közepette egyre nagyobb lett körülötte a csönd, az üresség, és hirtelen meghallotta az apa karórájának percegését, az időt. A mű befejezése a megnyugvás, megbékélés hangulatát hordozza.

A regényben felmerül az írás nehézsége is. A szerző egy interjúban így nyilatkozott erről a kérdésről: „Aki ír, az nem él. Azért is nehéz úgy nekem az írás, mert amikor leülök írni, akkor a saját életemhez ülök le, saját magamhoz ülök le, a saját gondjaimhoz, a saját életem szereplőihöz. És ez rettenően nehéz.”⁵ A *Halottak apjában* végigkísérhetjük az írás hosszú és nehéz folyamatát. Az elbeszélő a szemünk előtt küzd a szavakkal, mondatokkal. Hosszú hónapokig küszködik, olykor félreteszi a naplóját, majd újra előveszi őket, újra munkához lát. Az írás kulisszatitkait mutatja be Györe Balázs, éppen ezért ugyanannyira tekinthetjük ezt a könyvet az írás regényének is, mint az apa-fiú kapcsolat regényének.

74 ⁵ Györe Balázs: Kérdések és válaszok. Scherter Judit beszélget Györe Balázssal. <http://www.jelenkor.net/main.php?disp=disp&ID=398>

Térképek és térváltozások

Dr. Gulyás László: *Két régió - Felvidék és Vajdaság - sorsa az Osztrák-Magyar Monarchiától napjainkig*. Hazai Térségfejlesztői Rt., 2005

Térképek, adatok, táblázatok, összehasonlítások, felsorolások koncentrációja, történelmi fázisok regisztrálása és az e mozzanatokból kibomló értelmezési lehetőségek fémjelzik az előttünk lévő könyv teljesítményét. Történet- és földrajztudományi vonatkozású reflexiók váltják egymást, és a könyv témájából adódóan interdiszciplináris témaköröket érintenek. A történelmi kiindulópont: az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása/felbomlasztása, a közép-európai történelem e tragikummal átszótt fordulata. A földrajzi távlat, amelyet egyébiránt nem lehet elszakítani a történelmi elemzéstől: az említett történelmi töréspont következményeinek mérlegelése meghatározott regionális változások vonzatában. Két kimetszett régióról olvasunk itt, mégpedig a Felvidékről és a Vajdaságról, és a történelmi ív a máig terjed. E régiók történelmi dinamikájának tolmácsolása hivatott arra, hogy kibontsa a szerkezetekben végbement változásokat. A tét: a párhuzamok feltárása, a kereszteződő pályák megrajzolása, a veszteségek lajstromozása, a kényszer- és mozgáspályák rögzítése. Nincs térszerkezeti elemzés hatalmi konstelláció szemügyrevétele nélkül, innen azon látószög erősítése, amellyel a hatalmi vonatkozásokat lehet figyelembe venni.

Régiókról manapság sok szó esik, itt Szerbiában is szárba szökken a regionalitást célzó érdeklődés. Az európai intézményrendszer pillantása is a régiókra szegeződik, s e pillantás mögött hosszú tradíció áll, az európai régiók hagyománya. Mindenütt súlyos nyomatékkal esnek latba a régiók, és vonatkozásukban felidézhető a modernitás térnyerésének szinte egész problematikuma. Példának okáért ott van a nemzetállam és a régiók konfliktusokkal terhes politikai, gazdasági, kulturális viszonylatrendszere. Minden nemzetállam megszületésénél ott bábáskodik az erőszak, ezért a nemzeti határok megerősítése ejtett sebekről hírt adó varratokat mutat. Vajdaság ékes példája e történelmi konstellációnak.

Mindez a szerb nemzetállami igények és a regionális identitáskeresés folytonos feszültségáramlására nyit ablakot, amely új és új formákban

mutatkozik meg a XX. század folyamán. A Vajdaság természetesen mindig változó jelentéskörnyezetben jutott kifejezésre, hiszen, példának okáért, a demográfiai mozgások, az állami telepítéspolitikai, az etnikai tisztogatások jelentékenyen megváltoztatták a demográfiai összetételt, és többségi dominanciát eredményeztek. A tét mégis a Vajdaság esetleges közvetítő pozíciójának értelmezése a közép-európai és a balkáni történelmi elbeszélések, politikai, gazdasági pozíciók között. E lehetőség a mozgásba lendült történelmi dinamika töréspontjainak szomszédságában eleddig csupán lehetőség maradt, lett légyen az a kommunista vezérlésű rendszer, amelynek hatalomelosztási technikája provincializálta a régiót, vagy a posztkommunista nemzetpolitika, amely centralizáló eljárásai alá rendelte a Vajdaságot.

Félreértés ne essék, nem azért teszem szóvá azt a tényt, hogy a régiók különösképpen kifejezést nyernek, mert a régiók eszményesítését forgatom a fejemben. Alaposan félrefognánk, ha a régiókhoz valamilyen szűziesen tiszta, erőszakmentes létet rendelnénk hozzá, ha azt gondolnánk, hogy a régiók *ex ante* áldozati szerepben tetszeleghetnek, amelyet a nemzetállamok hiánytalanul alárendelhetnek. Ráadásul, a régiókkal kapcsolatos értelmezések a hatalmi aszimmetria kifejeződéseinek is bizonyulhatnak. A régiók ugyanis a többség és a kisebbség interpretálási gyakorlatainak összeütközési közegévé válhatnak, ismét a Vajdaságot lehet idézni. A többség meghatározott része az ilyen régiókban nemzetfeletti keretet lát, amelyben a többség és a kisebbség feszültségteli relációi megoldást nyernek. A kisebbség viszont attól tart, hogy a nemzetfelettségre való utalás mögött a többség töretlen hatalmi igénye rejtekezik. Csupán azt helyezem tehát előtérbe, hogy a domináns történelmi távlatok a nemzethez, a modernitás e képződményéhez kapcsolódnak, ami megannyi esetben háttérbe szorítja a regionális jelentéseket. Mindenesetre, ha régiókról van szó, akkor nekünk is hozzá kell szólnunk a kérdéskörhöz, hiszen történelmünk legbelsőbb összefüggéseit érinti. A könyv, amelyről itt beszélek, e történelem csomópontjainak megvilágítását kívánja szolgálni.

Nos, könyvünk esetében módszertani alapvetésnek bizonyul a kezdeti pozicionálás a közép- és kelet-európai történelem egyik legkiemeltebb elemzőjével, Bibó Istvánnal szemben. Mert a bibói analízisek gerince a területi ellentétek nagyszabású magyarázata, a területközpontúság baljós következményeinek interpretációja. Ő azonban híressé vált elemzéseiben csupán „ideológiai-eszmei okokat” vonultat fel, mint a „primitív lelkiállapot, eltorzult zsákutcás alkat és fejlődés”. Holott szemügyre kell venni a konfrontációk gazdasági okait is, valamint az államszerkezeti váltások és a regionális dinamika egybefonódásait is. Hiszen az első világháború után kialakuló állapot formálódó régiókat metszett szét, eltérő fejlődésű területeket terelt egybe, semmibe véve a gazdasági ésszerűség parancsait.

Mert már a nemzetfeletti Osztrák–Magyar Monarchia keretein belül tetten érhető a régiók kibontakozása, az a regionális dinamika, amely a birodalmat sajátos gazdasági egységként, tagolt munkamegosztással rendelkező korpuszként jellemezte. John Komlos munkássága példaadó e helyütt.

A virágzó régió kutatás már feltérképezte ezt a mozgásrendet, hovatovább különféle láttelepekről tudunk a régiók határvonalairól. Ugyanakkor, látnunk kell, hogy a régiók magukon viselik a politikai stratégiák pecsétjét, és a régiók differenciálódását az a tény is meghatározza, hogy esetükben az etnikai igények milyen befolyást gyakorolnak. A valamikori birodalom esetében is számot adhatunk a régiók kapcsán kibontakozó konfliktusokról. A magyar elitek nem véletlenül álltak ellent a területi átszervezési kísérleteknek, különösen az alulról indított kezdeményezéseket hatálytalanították, amelyek etnikai indíttatásúak voltak, minthogy a birodalom nemzetiségeihez kapcsolódtak, és az elkülönülést, a birodalom fölbontását előlegezték.

Az első világháború után a közép-európai térség aktorai a „kis nemzetállamok” voltak, méghozzá a világháborút lezáró paktumban rögzített nemzetállami elv jegyében. Történt ez annak ellenére, hogy a közép-európai teret lehetetlen volt a nemzetállami elveknek megfelelően átrendezni. A térszerveződés a hatalmi konstellációt fejezte ki, a katonailag meghatározott hódítások nyomvonalait tükrözte, ennél fogva a régi méltánytalanság orvoslása helyett újfajta méltánytalanságokat, kétes ellenszereket hozott létre. Ráadásul az elégtétel-keresést sarkallta, ami hamarosan újabb világégéshez vezetett. Amennyiben a választott témánkat kísérjük, úgy kézenfekvő, hogy megállapítsuk: a régiók konstruálásának gyakorlatán ott vannak az első világháború utáni, belső jelekkel terhes szituáció megnyilvánulásai. Ott van mindenekelőtt az a ködfelhő, amelybe a hatalom birtokosai beburkolóztak. Az egyébiránt jelentékeny polgári hagyománnyal és erőteljes ipari szerkezettel rendelkező Csehország sem volt képes kiegyenlíteni a régiók közötti különbözőségeket, ellenkezőleg, a regionális megosztást szította. Ebben a jelzésben az a felismerés munkál, hogy a régiókkal kapcsolatos gyakorlatra mindenütt rátapad a közép-európai valósággal feszült viszonyban álló államszerkezeti minta. A jugoszláv térszervezés is a nemzethatalmi szempontokhoz igazodott. A háború utáni gazdasági felépüléssel Vajdaságot megterhelni, egyúttal biztosítani a többség gazdasági szupremáciáját, ezek voltak a célok. Úgy fogalmaznék, hogy mind a cseh, mind a szerb esetben *mutatis mutandis* a befejezetlen nemzetállam paradigmája állott fenn, ami meghatározta a régiók létrejövésének feltételeit.

A további fázis térszerveződése a német/náci expanzió jegyeit tükrözte. A csehszlovák térség esetében kialakult egy új nemzetállam (Szlovákia), amely belépett a háborús konjunktúrába, valamint integráló-

dott a német-nagyter gazdaságba (ne felejtjük el, hogy Hitler Európa-konceptióval rendelkezett, akármennyire is diabolikusnak fogjuk ezt nyilvánítani). Ugyanakkor a nagyter részeként e nemzetállam függési viszonyba került a német hadigazdasággal, ami megannyi esetben negatív fejleményeket hozott létre. A vajdasági magyarság kisebbségi helyzetből többségi helyzetbe került, hírt adhatunk egyfajta restaurációs kísérletről is, amely az első világháború után felbomlott etnikai arányok helyreállítását célozta. Ugyanakkor a régió csak felemás módon kerülhetett vissza a magyar nemzetállam vérkeringésébe, hiszen Bánátot német közigazgatás alá rendelték, következőképpen a valamikori gazdasági kapcsolatok sem állhattak helyre. A mezőgazdasági termelés rendje a német igényekhez igazolódott, így Bácska egész gabonafeleslege exportként Németországba került, noha a vajdasági lehetőségek egy majdani fejlett agrárregió létrejöttét előlegezték.

A második világháború után a közép-európai térséget a szovjet birodalom hatalomszervezési kapacitásai határozták meg. Gazdaságilag a KGST kerülhet említésre, amely a gazdasági együttműködést hivatott előremozdítani, méghozzá a regionális munkamegosztás nevében. Ugyanakkor, ahogy ezt számtalan tanulmány bizonyítja, csak a kétoldalú együttműködések érvényre juttatására futotta erejéből, a KGST nem magasodott fel a szubregionális integráció szintjére. Ezenkívül a birodalmi térszervezés nem kedvezett a regionális dinamikának, a határok úgy meredeztek, hogy gátat szabtak a regionális kommunikációnak. A második világháborút követő időszak elején a csehszlovák nemzetállam a szláv jelleget domborította ki, az egyoldalú kitelepítések gyakorlata ezt a programot támasztotta alá. A 48-as politikai fordulattal Csehszlovákiában olyan elit jutott hatalomra, amely az országot az unitarizmus szekerébe fogta, a regionális különbségeket nem tüntette el, de megnyilvánulásait alárendelte az ideologikus valóságteremtésnek. Az egyenlőtlenséggel és az orvoslásával kapcsolatos interpretációs konfliktusok egészen a múlt század nyolcadik évtizedének végéig megmaradtak. Ráadásul, a regionális aszimmetria megjelent a többség/kisebbség viszonylatában, Szlovákiában jelentékeny regionális különbségek formálódtak, amelyek nemzethatalmi szempontokat manifesztáltak. Hogy Dél-Szlovákiát minősíthetjük az akkori Csehszlovákia legfejletlenebb területeként, nem tekinthető véletlennek.

Hadd fordítsak most több figyelmet a hozzánk közel álló kérdésalmazra. A hatalomra jutott, jugoszláv ideológia megvalósításán fáradozó kommunista vezetés szem előtt tartotta a regionális különbségeket, megkísérelt tanulni a korábbi balsikerekből. Ennek részét képezte a kommunista ideológia által legitimált regionális szolidaritás, amelyért Tito alkotmányfeletti személye, tehát egyfajta perszonális hatalmi biztosíték

kezeskedett. A decentralizáció végbement, de a nemzetpolitikai elitek konkurenciája kollapszusba fulladt a túlfeszített állami beavatkozás és az anarchisztikus tendenciák hullámzásainak közepette. Vajdaság kárvallottja volt e tendenciáknak, ezért helytálló „gazdasági kizsákmányolásáról” beszélni esetében. A „fejőstehén” és az „éléskamra” metaforológiája fejezi ki ezt a szituációt.

Két következtetést szeretnék itt rögzíteni: a) az eddig létező felülről létrehozott autonómiaformákat a demokratikus legitimitáció hiánya jellemezte, másképpen szólva, a decentralizáció nem esett egybe a demokratizációval, b) a területi autonómia kapcsán szorgalmazott retorikában folytonosan keveredtek a pártállami keretben működtetett, hatalmelosztásra alapuló elgondolások és a polgári társadalomban érvényesíthető autonómiagondolatok, e tény pedig a történelmi reflexivitás hiányait világítja meg.

Szerbia valójában a nyolcvanas évek végétől a kilencvenes évek végéig a posztkommunista országokhoz képest divergens politikai és gazdasági pályákon mozgott. A háborúba való belebonyolódása, a nemzetközi szankcióknak való alávetettség és a túlfeszített politikai önhittség okán mozgástere leszűkült. Lényegében regresszív folyamatok mentek végbe, a korábbi Jugoszlávia létezéséből eredő nemzetközi jellegű sajátosságokat elveszítve Szerbia a perifériára szorult, még hozzá abban a kontextusban, amelyet az európai intézményesülés által kijelölt kritériumok fémjeleztek. Ugyanakkor az évezredfordulón megváltozott politikai szituáció új várakozási horizontot bontott ki, a felgyorsuló átmenet képzete a legalább részlegesen visszaszerezhető szinkronitás esélyét ígérte.

A Vajdasághoz, a több kultúrát magában foglaló tartományhoz sajátos szerepkör társul ebben a jelentéskörnyezetben. A demokratikus átmenet megszakítása az autonómia megszüntetésével kezdődött. A szerb gazdasági és politikai átrendeződés, a nemzetpolitikai jellegű központosítás a nyolcvanas évek végén átírta a hatalmi pozíciókat, egységesítette a hatalmi-nemzeti teret, amely gyökeresen módosította a Vajdaság regionális illetékességi köreit. Kvázi-állami kompetenciákkal rendelkező tartomány helyett a bellicisztikus nemzetpolitika irányítási szektorává alakult át, amely együtt sodródott a periferezálódás irányába Szerbia egészével. Az említett politikai perspektívatörés az új évezredben felerősítette a regionális értékek hordozóinak igényeit, fellépésük a hatalommegosztás megvalósítására, a decentralizáció olyan formáira irányult, amelyek mintegy a regionális autonómia kiteljesedését jelenthetnék. Miközben ezen alanyok politikai igényeiket fogalmazták meg, retorikájukban európai tapasztalatokra hivatkoztak, a „régiók Európájának” gondolatát visszahangozták, és az európai térbe való integrálódás jelszavát helyezték előtérbe.

Az utolsó mondatok azonban a jelenkor viszonyaihoz utalnak bennünket, amelyek tendenciáit látjuk, végkifejletét azonban csak latolgatni tudjuk.

Fontos helyeken esik szó a vajdasági magyar kisebbségről, ezért is forgattam érdeklődéssel a könyvet. Mindegyik fázis szereplőjeként jelen van e kisebbség a történelem színpadán, méghozzá folytonos vesztesként, történetei egyfajta veszteségfűzért, afféle negatív részekből álló láncot képeznek. Háromosztatú vonatkozásrendszerben történik mindez: a) népesedési helyzet, b) társadalmi szituáció, c) alkotmányos jogok. Meggondolásra vár itt számomra, hogy milyen szerkezeti összefüggés tárható fel a kisebbségi regresszió és a regionális alárendeltség között? Milyen fokú a kisebbségi hanyatlástörténet kapcsolódása a regionális gyakorlatok balsikereihez? Milyen oksági viszonylatok fedezhetők itt fel? Amennyiben a feljebb már jelzett vonatkozásra emlékezünk, nevezetesen, hogy a kisebbség és a többség között tolmácsolási feszültség áramlik a régió jelentése kapcsán, úgy a kérdés fokozott jelentőséget nyer. Ezenkívül még egy kérdés felmerül a kisebbség kapcsán, jelesül, a regionális meghatározottságok és érdekeltségek kérdéskörei, térfejlődési divergenciák a kisebbségi korpusz keretén belül is jelentkeznek, sőt. Nem pusztán a pillanatnak kívánok hódolni, amikor a „Szabadkára” és az „Újvidékre” utaló ideologikus kontrasztjelentéseket veszem számba, mert mögöttük a történelmi tapasztalatok szétraajzása és regionális elkülönülő mutatható meg, egyébiránt nem atipikus módon, legalábbis figyelembe véve a magyar kisebbségi tereket.

Van egy rész, amely minden rövidege ellenére a jelenkor neuralgikus pontját érinti, mert ez a múltnak azt a szakaszát veszi górcső alá, amely hol explicit, hol implicit módon bevonódik a kortárs (kisebbségi) vitákba. A második világháború után érlelődő vajdasági magyar szituációra gondolok, amely hozzávetőleges pontossággal a nyolcvanas évek végéig tartott. A szerző vitába száll „bizonyos baloldali történetírókkal”, akik bearanyozzák e periódust, kiemelve a művelődési lehetőségek gazdagodását, a vajdasági magyar magaskultúra gazdagodó teljesítményeit, a kulturális infrastruktúrát, a viszonylagosan tágabb tereket. Holott itt is a veszteséglista duzzadásáról van szó, hanyatlásról, és e korban is a vajdasági magyarokkal szembeni diszkriminációk szaporodása észlelhető.

Hogy a mérleg a vajdasági magyarok vonatkozásában e korban negatív tendenciákat tartalmaz, helytálló kijelentést képez. Mégis, szeretném tágabb kontextusba helyezni a kérdést. Az aranykorok kivetítése mindig ideológiai műveletet jelent. Ezért a második világháború utáni vajdasági magyar időszakot az aranykor kereteibe foglalni nem más, mint az ideológiai zsinórmérték keresése. Ez igazolja a kritikát. A kortárs társadalomtudomány egyébként sem romlatlan lényegyet kutat, hanem viszonyok játékát, az egymásnak feszülő érdekkivetüléseket figyeli, a relatálásokra

összpontosít, és érzékenységet tanúsít a vonatkozások összjátékára. Csak hogy nem üdvösebb a jelenkori tendencia sem, amely különösképpen a kisebbségi értelmezésekben érhető tetten. Nevezetesen, a mechanikus módon való megfordítást tartom szem előtt, amely a tökéletesedett bűnösség (a beteljesült negatív kor) képét vetíti ki ugyanarra az epochára, és démonizált szereplőket állít a színpadra. Az aranykor és a mélypont tételezéseire mindig ideológiatöbbletek nehezdednek. Mindkét esetben le kell mondani a megértésről és a megértés által alátámasztott kritikáról. Ezzel elsősorban nem a szerzőt vetem bíráló alá, hanem jelezni kívánok egy jelentékeny értelmezési nehézséget, amellyel mindenkinek szembe kell találkoznia, aki nekilát a kérdéskör felgöngyölítésének. A tudomány, gondolom, csődöt mond, amikor paradoxonokkal találkozik. Márpedig, a hatalmi viszonyokkal foglalkozónak számolnia kell azzal, hogy ellentmondásokba ütközik. A korral szembeni maradéktalan illúziótlanság igénye éppen azt mondatja velem, hogy többszintű elemzési ösvényen kell haladni, mert divergáló tendenciákat kell rögzíteni. Márpedig ez nehezíti az egy szempontú ítéletozatalat. Nem véletlen, hogy a második világháború utáni vajdasági magyar történelem kapcsán híján vagyunk az átfogó értelmezéseknek.

Végül is, hadd jussak vissza egy megjegyzés erejéig e sokféle nyitó, szétágazó vonatkozásokat felvonultató könyv egyik kezdeti pontjához, Bibóhoz. Mert úgy hangzott az érvelés, hogy Bibó eszmefuttatásaiban rés támad, nem esik szó a területi kontrasztok gazdasági összetevőiről. Igen, ezt figyelemre méltónak találok, de egy elképzelt Bibó-apológéta azt válaszolhatná, hogy Bibó érdeklődése ugyan a gazdaság területén kívüli vonatkozásokra irányult, ugyanakkor mi az ő segítségével rányithatunk akár a „legkeményebb” gazdasági dinamikára is. Politikai hisztériákat elemzett, és a naiv felvilágosodással ellentétben nem toronymagassból beszélt, azaz nem utasította vissza a hisztériákat, lázalmokat, mint holmi agyrémeket, nevetséges fantazmagóriákat, hanem a fenomenológiájukra összpontosított. A hisztériák, mint valóságteremtő jelenségek, gazdasági ideológiák alkotóelemei is egyben adott esetekben, ami azt jelenti, hogy gazdasági értelemben is kauzális összefüggéseket határoznak meg. A virágzó gazdaságpszichológia éppen ezt a tényt bizonyítja, nem lehet elválasztani a politikai értelmezéseket a gazdasági fejleményektől. Ennek alapján Bibó kategóriái akár a „kemény” jelzőt is megérdemlik.